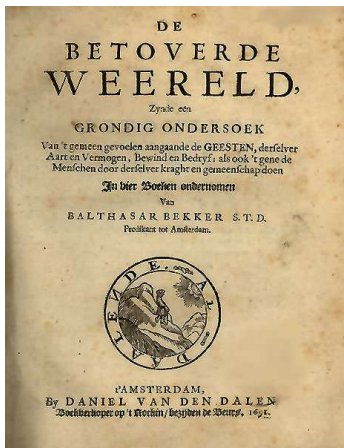

Onderstaande tekst is een fragment van "De bisdommen Antwerpen en 's-Hertogenbosch en de geloofsbeleving van de lekengelovigen", van: GIELIS (Marcel), gepubliceerd in: Het Gouwtijdschrift (Sint-Amands), 2009, jaargang 46, n° 3, pp. 14 – 23, en vriendelijk ter beschikking gesteld door Harry Vermeir, ondervoorzitter van Heemkunde Gouw Antwerpen VZW.

REPRESSIE VAN MAGISCHE PRAKTIJEN¹

Vanaf het einde van de 16^e eeuw bond de kerk in verhevigde mate de strijd aan tegen het wijdverspreide bijgeloof. De opvattingen waarvan de Kerk uitgaat bij het bestrijden van deze magische praktijken zijn eventueel de ouderen onder ons thans nog bekend uit de Mechelse catechismus. In de les over het eerste gebod ("Bovenal bemin één God") komen afgoderij en bijgeloof ter sprake. Afgoderij bestaat volgens de catechismus uit het vereren van "dingen die gehouden worden voor God, daar zij nogtans maar Creaturen zijn". Het bijgeloof of superstitie wordt in de catechismus gedefinieerd als het "ongoddelijk gebruik van eenige woorden of tekenen tot eenig zeker werk/ tot het welk deze genee kracht hebben/ nog uit de Natuur/ nog van God/ nog door de Instelling der Heilige Kerk". Na de natuur, die werkzaam is bv. in geneeskrachtige planten, en God, die aan de sacramenten zoals doopsel en eucharistie, die goddelijke instellingen zijn, hun kracht verleent, wordt de kerkelijke instelling genoemd als een derde mogelijkheid waardoor tekenen en woorden kracht kunnen krijgen. Door

Titelblad van *De betoverde wereld*, Balthasar Bekker (1691)

deze derde mogelijkheid te vermelden wil de catechismus erop wijzen dat het geen bijgeloof is aan de gebeden van de Kerk om Gods zegen af te smeken, en aan gewijde voorwerpen die de gelovigen gebruiken met hetzelfde doel, kracht toe te kennen:

7. V. *Is het Superstitie te gebruiken het Agnus Dei, gewijde kaarsen/ Palmen/ Asschen of Vruchten?*
 A. *Geenszins: want deze dingen kracht hebben door het gebed dat na de Instelling der Heilige Kerk daar over gesproken is.*

Agnus dei

¹Marcel GIELIS, 'Magie en religie in het oude hertogdom Brabant. Een verkennend onderzoek naar de heksenwaan en de waan der historici', in: *Taxandria*, N.R. 66 (1994), p. 5-110, ill.

Een Agnus Dei is een medaille in witte was met daarin de afbeelding van een lam dat Christus uitbeeldt, die door de paus rond Pasen gewijd wordt². Kaarsen werden vroeger, in de tijd dat er nog geen electriciteit was, veelvuldig in de eredienst gebruikt; ook zij symboliseren Christus, het licht der wereld. Palmtakken werden (en worden) met palmzondag gewijd en in de huizen achter het kruisbeeld en op de akkers in de grond gestoken worden, om Gods bescherming en een overvloedige oogst af te smeken. As werd (en wordt) met aswoensdag gewijd en de gelovigen kregen er ten teken van hun sterfelijkheid, maar ook van hun heil, een kruisteken mee op hun voorhoofd. Vruchten werden vooral in de oogsttijd gezegend om God te danken en zijn genade af te smeken voor degenen die ze nuttigen. Degenen die de gewijde of gezegende voorwerpen gebruiken overeenkomstig de intentie van de Kerk, verrichten volgens de catechismus geenszins een bijgelovige handeling, maar richten een smeekgebed tot God. Gelijkaardige gedachten komen voor in de lessen over het gebed en over de heiligenverering. In de les over de verering van Onze-Lieve-Vrouw worden vragen gesteld over het rozenhoedje, dat bestaat uit het bidden van 5 tientallen van weesgegroeten, van elkaar gescheiden door een onzevader:

7. V. Wat kracht is 'er in de teekenen/ of bollekens van het Roozenhoeiken?

A. De tekens hebben geen kracht; maar dienen alleen tot gedachtenis van het getal/ dat wy God en zyne Heilige Moeder willen opdragen.

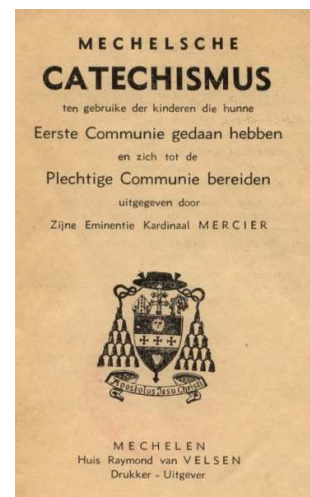
8. V. Is 'er Superstitie gelegen in het getal van het Roozenhoeiken?

A. Geenszins: maar word alleenlyk genomen tot eene geestelyke bediedenis/ en daarom mag het verminderd of vermeerderd worden.

Wanneer iemand echter aan magische bezweringsformules die vanuit christelijk standpunt onzinnig zijn, kracht toekent of een bepaalde plant niet gebruikt als 'natuurlijk' geneesmiddel maar als een magisch amulet, dan vervalt hij tot bijgeloof. Want wanneer men geen beroep doet op natuurlijke vermogens of (in sacrament en gebed) op Gods kracht, wendt men zich eigenlijk vanuit het standpunt van de Kerk tot de demonen en geesten van het heidendom en voor zover die bestaan, zijn het de duivel en zijn trawanten, die volgens het christelijke opvattingen engelen zijn die tegen God in opstand gekomen zijn en daarom door de trouwe engelen onder leiding van de aartsengel Michaël uit de hemel verdreven en in de hel gestort zijn.

Door magie te beoefenen doet men dus beroep op de duivels. Vanaf het begin van de 17^e eeuw tot na de Tweede Wereldoorlog kwamen in de Mechelse catechismus in de les over het eerste gebod de volgende vragen voor:

4. V. Wat kwaad doen de Tovenars?

² Charles CASPERS en Toon BREKELMANS, 'The power of prayer and the Agnus Dei. Popular faith and popular piety in the late Middle Ages and in the early Modern Times', in: *Questions Liturgiques*, 79 (1998), p. 59-78. Op p. 66-68 worden de opvattingen dienaangaande van de Tilburgse pastoor en latere Tongerlose abt Augustinus Wichmans besproken.

A. In plaatse van God nemen zy den Duivel tot hunnen Heer/ aan den welken zy hun zelve verbonden hebben.

5. V. Mag men wel by tovenaars of Waarzeggers te rade gaan?

A. Geenszins: want dit is God afgegaan/ en den Duivel aangehangen/ van den welken zy weten/ dat zy zeggen.

Deze vragen over tovenaars werden dikwijls verkeerd opgevat alsof het hier zou gaan over heksen, mensen, vooral vrouwen, die volgens het volksgeloof het vermogen hebben op magische wijze schade te berokkenen (melk stelen, mensen en vee ziek maken, e.d.). In werkelijkheid gaat het hier niet over heksen, maar over belezers en heksenmeesters, dit zijn resp. bezweerders van ziekten en ander onheil en bezweerders van kwade toverij. Het zijn dus zoals de *benandanti* van Ginzburg tegenstanders van de heksen. In tegenstelling tot de vrouwen die in de volksmond de naam krijgen heks te zijn, maar in werkelijkheid volkomen onschuldig zijn, geven belezers en heksenmeester zich wel af met magische praktijken, die door de Kerk zelfs in de catechismus ten strengste als bijgeloof veroordeeld worden. In het heksenproces van Kasterlee in 1565 verdedigde de advocaat van de zogezegde heks, meester Van Geel, duidelijk de christelijke opvattingen wanneer hij stelde dat niet de aangeklaagde Elisabeth van Selffs, maar haar aanklagers, die beroep hadden gedaan op waarzeggers en tovenaars zoals Steven Dinck, gemene zaak met de duivel hadden gemaakt.

Uit de contrareformatorische tijd vinden we relatief veel gevallen van vervolging van bijgelovige praktijken terug in de archieven van de kerkelijke rechtbank. Het gaat dan nooit om heksen, maar wel om die figuren die in de catechismus 'tovenaars' genoemd worden: de belezers en bezweerders die reeds ter sprake gekomen zijn en verder ook nog degenen die zich bezighielden met geleerde magie. De pastoor van Rijen beoefende de geleerde occultistische magie in de stijl van Agrippa van Nettesheim; hij werd in 1589 door de kerkelijke rechtbank tamelijk mild gestraft met een gedwongen verblijf van enkele dagen in een klooster, waarbij hij moest vasten op water en brood. Hij had zich laten assisteren door een vrouw, die door de gerechtsofficier voor de Bredase schepenenbank werd gedaagd. Zij

Een zieke wordt behandeld door een heks

werd naar alle waarschijnlijkheid van hekserij beschuldigd en het hele geval had voor haar misschien heel slecht kunnen aflopen als ze niet uit de gevangenis bevrijd zou zijn geworden door de Staatse troepen die dank zij het fameuze turfschip Breda hadden kunnen innemen. Op het einde van de 16^e eeuw had de koster van Westerlo een lucratieve praktijk als genezer en heksenmeester. Behalve van min of meer christelijke gebeden maakte hij gebruik van kabbalistische magie. In het begin van de 17^e eeuw werd 'tovenaar' Jan Vloers uit Hoogstraten op bevel van de bisschop gevankelijk naar Antwerpen gevoerd om daar zijn dwaling af te zweren, zijn geloofsbelijdenis af te leggen en met een geldboete bestraft te worden.

Ik heb er al op gewezen dat de repressie van magische praktijken leidde tot een tragisch misverstand (waaraan de hedendaagse historici zich dikwijls nog niet ontworsteld hebben). Toen Filips II in 1592 een streng edict uitvaardigde tegen bezweerders en tovenaars dachten sommige magistraten en gerechtsofficieren dat dit gericht was tegen

heksen, de vrouwen die er door het bijgelovige volk van verdacht werden op magische wijze onheil aan te richten. In 1595 stierven te Herentals vier vrouwen op de brandstapel omdat zij van schadelijke toverij verdacht werden. In hetzelfde jaar stierven in Peelland 15 vrouwen op de brandstapel. De pastoor van Asten, de Tongerloose norbertijn Jacob van Baerle, deed beroep op bisschop Masius die de Raad van Brabant waarschuwde. Op last van de Raad kwam de procureur-generaal van Brabant, Jacob van 't Sestich, een onderzoek instellen. Hij liet de heksenprocessen stilleggen. Het rondschrijven van 1595 dat de opvattingen weerspiegelde van de bestrijder van de heksenwaan, Johannes Wier, houdt duidelijk verband met de Peellandse heksenprocessen. Het maakte in Noord-Brabant en de Kempen wel een einde aan de processen omwille van schadelijke toverij (en dus ook aan de demonologische heksenprocessen). Na 1595 hechtten de autoriteiten geen geloof meer aan de realiteit van dit delict. Noord-Brabant en de Kempen kunnen er dus prat op gaan dat de heksenprocessen hier vroeger een einde namen dan in de naburige, meer verstedelijkte gebieden: in Antwerpen, Mechelen, Leuven en Brussel kwamen nog heksenprocessen voor in de eerste helft van de 17^e eeuw.

Een heksenwaag in een museum

Dit betekent evenwel niet dat het geloof aan heksen daarmee verdwenen was. Uit smaadprocessen (vanaf dat van Ekeren in het begin van de 17^e eeuw tot dat van 1950 in Turnhout), uit getuigenissen van visitatoren en andere indicaties in de archieven van het bisdom en vooral uit een massa volkssagen blijkt dat het bijgeloof - het geloof aan heksen en spoken - wijdverspreid bleef onder het 'volk', hoewel het mettertijd enigszins gemarginaliseerd werd. Een voorbeeld om dit te illustreren: op de boerderij van Frans Verboven en Maria Anna Van Uytven te Zammel zouden er rond het midden van de 18^e eeuw alle mogelijke heksenstreken uitgehaald zijn: een paard en karren werden door een onbekende macht 'vastgezet' zodat ze niet meer konden verplaatst worden, een ander paard en koeien vielen in de stal plots ter aarde

en wilden niet meer eten, mensen en dieren werden ziek, uit de melk kon geen boter gekarnd worden en er waren klopgeesten actief. Het gebruik van heiligdom (gewijde was) of van wijwater kon soms voor enige tijd soelaas bieden. Op 30 januari 1752 vroeg pastoor Ooms aan het bisdom de toelating om in de boerderij gebeden te gaan doen om aan de spokerij een einde te stellen. We weten niet of dit inderdaad gebeurd is, maar we weten wel dat in het algemeen de hogere kerkelijke overheid met dergelijke vragen verveeld zat. Immers, door een exorcisme uit te voeren werd het volksgeloof aan geesten en heksen, dat vanuit kerkelijk standpunt bijgeloof was, bevestigd.

Besluit

Ten opzichte van de voorafgaande eeuwen werd er in de eerste helft van de 17^e eeuw wat betreft de intellectuele ontwikkeling van de priesters, de vervulling van de pastorale taken en de beleving van het priestercelibaat en andere elementen van de clericale spiritualiteit een merkwaardige vooruitgang geboekt. Ongeveer een eeuw na het concilie van Trente is de

contrareformatie, of beter gezegd, de katholieke hervorming inzake de verbetering van de kwaliteit van de clerus grosso modo in haar opzet geslaagd en is er in praktisch alle parochies een geregelde catechese en liturgie. Bovendien is er in de overgrote meerderheid der gevallen ook een school gevestigd. De meest essentiële eisen aangaande seksuele moraal (huwelijkstrouw, onthouding van voor- en buitenhuwelijkse seksualiteit) hebben rond dezelfde tijd, ca. 1648 dus, op vrij ruime schaal ingang gevonden onder de gelovigen - niettegenstaande er i.v.m. voorhuwelijkse seksualiteit in de Kempen problemen blijven -, zodat de kerkelijke overheid haar eisen hoger gaat stellen en het labaisme gaat aanpakken. Wat betreft bestrijding van magie vinden we na 1650 nog slechts sporadisch een geval van vervolging van magische praktijken in de archieven van de rechtbank, wat er waarschijnlijk op wijst dat de ergste uitwassen (in de ogen van de kerkelijke overheid) verdwenen zijn. In de tijd van de vrede van Munster (1648) heeft de contrareformatische actie van de posttridentijnse kerk belangrijke successen geboekt en is ze in zekere zin tot een voltooiing gekomen. Vanaf het midden van de 17^e eeuw breekt een tijd aan van consolidatie en verdieping.